

Folklor mətnlərində ədatların üslubi imkanları və poetik funksionallığı

Mahirə Hüseynova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

Rəyçilər: filol.ü.e.d., prof.C. Cəfərov,
filol.ü.f.d., K. Səmədova

Açar sözlər: ədəbiyyat, dastan, folklor, dil, nümunə, bədii

Ключевые слова: литература, эпос, фольклор, язык, пример, художественный

Key words: literature, epos, folklore, language, example, art

Son illər AMEA-nın Folklor İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən regionlar üzrə toplanıb nəşr edilən xalq ədəbiyyatı örnəklərində folklor dilinin spesifikasına da ciddi diqqət yetirilir, keçən əsrin 20-30-cu illərində olduğu kimi folkloru mətnləri əsasən yazıya alındığı şəkildə (dialekt, ləhcə, şifahi üslub və b. xüsusiyyətlərini saxlamaqla) oxuculara təqdim edilir. Bu da o deməkdir ki, indiki mövcud nəşrlər əsasında Azərbaycan folkloru dilinin təbiəti, bədii, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri barədə obyektiv araşdırmalar aparmaq, obyektiv qanunauyğunluqları aşkara çıxarmaq və oxucularda aydın təsəvvür yaratmaq mümkündür. Atalar sözləri və məsəllərin, bayatıların, dastanların, əfsanələrin, nağılların, lətifələrin və s. folklor örnəklərinin olduğu kimi çap edilməsinin əhəmiyyəti bir də onunla şərtlənir ki, həm folklorumuzun, həm də dilimizin tədqiqini sürətlə irəliyə apara bilərik. Qeyd etməliyik ki, müasir Azərbaycan dilçiliyinin və üslubiyyatının qarşısında duran ən aktual problemlərdən biri də folklor dilinin tədqiqi məsələsidir. Folklor dilinin fonetik, leksik, frazeoloji, sintaktik xüsusiyyətləri barədə müəyyən qədər araşdırmalar aparılsa da, morfoloji xüsusiyyətlərinə lazımı diqqət yetirilməmiş, xüsusən köməkçi nitq hissələri və onların üslubi imkanları və bədii, poetik funksionallığı barədə hərtərəfli şəkildə tədqiqat işləri aparılmamışdır. Bu baxımdan folklor mətnlərində işlədilən ədatların da üslubi imkanlarının və poetik funksionallığının tədqiqi vəziyyəti qənaətbəxş deyildir.

Folklor örnəklərin əsərlərinin dilində işlənən ədatların mövqeyini dürüst təyin etmək, onların kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrini nəzərdən keçirmək, nitqdə sözlərin, söz birləşmələrinin və bütöv cümlənin mənasını qüvvətləndirən, fikrin səlis və məntiqi cəhətdən qurulmasındakı rolunu müəyyənləşdirmək, onların milli və orijinal xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq, şübhəsiz, müasir morfologiyamız nöqtəyi-nəzərdən olduqca əhəmiyyətlidir. “Ədatlar qoşma və bağlayıcılardan fərqli olaraq sözlər, cümlələr arasında əlaqə yaratmır, sözlərin, ifadə, birləşmə və cümlələrin mənasına təsir göstərir. Mənanı gücləndirir, sual çaları yaradır, təsdiq və ya inkar edir, təkid, tələb, arzu, istək bildirir, emosionallığa xidmət edir, hadisələrin zamanını dəyişir, onları müəyyən şərtlə bağlayır. Bir qismi aid olduğu sözlərdən, ifadə və birləşmələrdən əvvəl, bir qismi sonra işlənir. Bir qismi ilkin mənşəyi ilə əlaqəni tam itirmiş, bir qismi əsas nitq hissələri ilə əlaqəsini və mənə izlərini saxlamışdır. Odur ki, mənə cəhətdən hamısına eyni nəzərlə baxmaq olmaz. Bir qismi bağlayıcılarla ortaqlıdır və hər iki köməkçi nitq hissəsinə xidmət edir (1, 368).

Dilimizdə ən çox işlənən köməkçi nitq hissələrindən olan ədatların təhlilə cəlb etdiyimiz bədii materialların dilindəki rolu çox geniş və əhatəlidir. Məsələn, *ta* ədatını götürək:

dastanların dilində ta ədatı daha sözünün sinonimi kimi işlənmiş və ifadə olunan fikrə üstünlük mənası vermişdir: - *Əyə, bacısı göyçək, ta baban öldü, o, qorxudan gəlməz. (2, 458); Sabahdan həmin kazakları çağırıb verdi Qoçu Həşimin ixtiyarına dedi ki, ta bura gələnə kimi sizin ağanız Qoçu Həşimdi. (2, 477); Ta orada nə elədin elədin, bunun qanına bais olma. (2, 480) və s.*

Və yaxud, *bə* ədatına nəzər salmaq: Sual çaları ifadə edən bu ədatın ədəbi dildəki qarşılığı *bəs* sözüdür. Bu ədatın sonunda canlı danışıq dilinə uyğun olaraq “s” samitinin düşümü hadisəsi müşahidə olunur və Naxçıvan şivələrində daha çox işlənir. Məs.: *Ə, bə deyirdin ki, bu məsələ alınmayacaqdır?*

Aşıqların yaratdığı dastanların dilində *bəs* ədatının *bə* şəklində işlənməsi demək olar ki, dialoji nitq aktlarında az hallarda müşahidə edilir. Məs.: *Söz-söhbətin uc-qulağından Şıx oğluna çatdı ki, bə bilməzsənmi, oğlun Tellı Cəfərin qızına vurulub? (2, 424).*

Dastanların nəzm parçalarında *bəs* ədatının *bə* şəklindəki forması daha çox işləkdir. Məs.: *Başına döndüyüm yaradan tarı, Yaratdın ortada nə gözəl yarı, Dedim bə Əslidir, geyinib sarı, demədim gül ola aldada məni. (3, 119)*

Qeyd etməliyik ki, *bə* ədatdan ibarət dialektizmin az işlənməsinə baxmayaraq, onun ədəbi dildəki qarşılığı, *bəs* forması işləkliyi ilə bədii materiallarda daha çox diqqəti cəlb edir, sual mənasını gücləndirir və etiraz, narazılıq, xatırlatma, nəsihət, təəccüb, xahiş, yalvarış çalarlarına malik olur. Məs.: *Qubernator bu işə çox şad olub, dedi: -Bəs, məndən nə kömək istəyirsən? (1, 477); Gecə Aşıq Alı Aşıq Səmməddən soruşdu: -Bəs, bizim ustadımız haradadır? (1, 424); Qubernator sözə başlayıb dedi ki, bəs siz bu on gün mənim qonağımıydınız. (1, 488) və s.*

Ədəbi dilimizdə işlənən, sual bildirən *məgər* ədatının “*bəyəm*” şəklində işlənməsi də dastanların dilində tək-tük hallarda müşahidə olunur və bu da şifahi danışıq dilinin təzahüründən başqa bir şey deyildir. Məs.: *Bəyəm, Şıx oğlu ölmüşdür ki, gözünün ağı-qarası xiffət çəksin. (2, 388); Bəyəm, mən sizə gəlməmişdimmi? (2, 341)*

Müşahidələrimiz göstərir ki, sözün və cümlənin mənasını artıran və onlarda əlavə çalarlıq yaradan *lan*, *axı*, *daha*, *artıq*, *da//də*, *belə*, *elə*, *hətta* ədatlarından daha çox istifadə edilmişdir. Məs.: *Dördüncü günü qubernator rəsmi bir ziyafət təşkil etdi, ziyafətdə Səfəralıya azadlıq kağızını təqdim edib bir daha belə xətaya düşməməsini arzuladı. (2, 489); Səfəralı elə oradaca söylədi ki, mən daha öz vilayətimə qayıtmaram. (2, 489).*

Yeri gəlmişkən birinci və ikinci nümunələrdə işlənən *daha* ədatının üstünlük və artıqlıq dərəcələri arasındakı fərqi də diqqətə çatdırmaq olduqca vacibdir. Birinci nümunədə *daha* ədatı “bir” sözü ilə işləndiyindən məna bir qədər zəifləmişdir.

Üstünlük və artıqlıq mənasını ifadə edən digər ədatlar işlənən nümunələrə də diqqət yetirək: *Bir-iki yarpaq sözdür oxuyaram, xoşuna gələr-gələr, gəlməz məni dara çəkməyəcəkdir ki? (2,405); Artıq bu dəfə qəbul otağında dedilər ki, silahlarınızı çıxarın. (2, 488); Qubernator, Naxçıvan şəhərinin axundunu, qazısını, daha bir neçə nəfəri də qonaqlarla tanış etdi. (2, 488); Qorxa-qorxa cənnətə getməkdənsə, hoppana-hoppana cəhənnəmə getmək daha yaxşıdır. (2, 405); Orda soyuq suyanan yanaşı turş su, isti su da çıxır. (2, 489) və s.*

Bu nümunələrin birincisində işlənən “ki” sözü xüsusi maraq doğurur. Məlumdur ki, ki bağlayıcı mövqeyində təhlilə cəlb etdiyimiz bədii materialların dilində daha çox işlənir, lakin ədat vəzifəsində işlənməsi demək olar ki, tək-tük hallarda özünü göstərir. Poetik örnəklərin dilində *da//də* üstünlük və artıqlıq bildirən ədatlarının “dayna” şəklində işlənməsi halları da tez-tez müşahidə olunur: *Deyim gözəl bu nə işvə, Sizə baxan gözdü dayna. Dedi bir də belə baxma, Dedim biri azdı dayna. (2, 280)*

Dastanların dilində söylənilən fikrə müsbət münasibət bildirən bəli, ha, hə təsdiq ədatlarından da çoxlu sayda istifadə edilmişdir. Məs.: *Bəli, söz tamam oldu, Süsənbərin kefi duruldu.* (2, 393); *Bəli, sizə haradan və kimdən danışım, Şərul mahalında Kosacan kəndində Qara Osman oğlundan.* (2, 384); *Hə, cocuq, necə deyərlər: “Adın nədir Rəşid, birini de, birini eşit.”* (2, 423); *Dostlar qarq oluruq Kür bərəsində, Çağırdım ağamı gəldi ha gəldi* (2, 344).

Dastanların dilində işlənən cümlələrdə inkarlıq mənası yaradan *heç, heç də, yox* ədatlarından da çox istifadə edilmişdir. *Heç* ədatının daha çox *heç kim, heç nə, heç zaman, heç vaxt, heç kəs, heç şey* kimi tərkiblərdə işlənməsi hallarına rast gəlirik. Məs.: *Heç kəs dillənmədi.* (2, 381); *Bu, heç vaxt alınmaz.* (2, 388); *Heç nə baş verməmiş kimi dilləndi.* (2, 391) *Heç* ədatı fellərlə də tez-tez işlənir. Məs.: *Görüm üzünüza gün doğsun, sizi də heç dər-zamanda qalmayasınız.* (2, 398); *O, heç gözümə dəymir, Allah eləməmiş xəstələnib etməyib ki?* (2, 424) və s.

Folklor örnəklərinin dilində işlənən *bax, di, qoy, görüm, görək* və s. əmr ədatları vasitəsilə məsləhət, təkid, arzu, sövqetmə, diqqəti cəlb etmə mənalrı ifadə olunmuşdur. Məs.: *Dedi, get sizin ağaya de ki, ay yekəbaş, bax, bu sənə ibrət olsun.* (2, 480); *Dedi: Bəlkə bu doğurdan da, haqq aşığıdır, qoy bir onu yoxlayım.* (2, 422); *Aşıq Alı səni sinəsinə çəkməyə meydan axtarır, bax, bu da meydan.* (2, 423); *Sinəmə bir neçə xanə gəlib bax, onu da deyim vəssalam.* (2, 427); *Di get, ona de ki, bir də buralara hərlənməsin.* (2, 426); *Atasının ölümündən sarsılan Səfəralı sazı köynəkdən çıxarıb “Yanıq Kərəmi” üstə görək nə deyir.* (2, 451); *Görüm sizin üzünüza xeyirli sabahlar açılınsın.* (2, 431); *Öz-özünə dedi: “Adamdır, qoy xətri qalmasın”* (2, 434) və s.

Folklor mətnlərində *mı, mi, mu, mü* ədatının sual məqamında işlədilməsi halları daha çox müşahidə edilir. Məs.: *Bir sual sarayım, xəbər ver mənə, Sən də bu dünyada vardınmı, qafa?! Heyvanmıydın, insanmıydın, nə idin? Dünlülə meyvələrdən daddınmı, qafa?* (3, 132); *Ayrılmış çənəsi, tökülmüş dişi, Pozulmuş kirpiyi, süzölmüş qaş, Həmişə belədi fələyin işi, Beş vaxt namazını qıldınmı, qafa?!; Qafa, bu dünyada, bir də mərdmidin? Dünya malı üçün yoxsa qurdundun? On, on beş yaşında bir iyidmidin? Yoxsa ağsaqqallı pirimidin, qafa?!* (3, 132) və s.

Folklor örnəklərində *mı, mi, mu, mü* sual ədatlarının işlədilməsi olduqca xarakterikdir. Çünki həm üslubi bir vasitə kimi, həm də poetikliyi qoruyan fiqur kimi bu ədatların işləkliyi həddən artıq üstün mövqələrdə diqqəti cəlb edir. Məs.: *Qafa, bu dünyada yaxşı xasmıydın?! Dünya malı üçün qara yasmıydın?! Yedirməz, içirməz bir nakəsmidin?! Süfrəsi meydanda ərmidin, qafa?! Dərdli Kərəm ahı-zarın artırsın, Cümlə müşkül işlərini bitirsin, Nə zamandan bəri burda yatırsan? Bu dünyada ölməli dermidin, qafa?!* (3, 133)

Psixoloji momentlərin həlli baxımından da *mı, mi, mu, mü* ədatlarının poetik funksiyası göz qabağındadır. Ona görə bu sual ədatları diqqəti daha çox cəlb edir ki, poetik nitq mühitini formalaşdırmaqla bərabər, insanın emosiyalarına da spesifik təsir göstərir, poetik düşüncələrə tərəvətli bədii ovqat bəxş edir. Bəzən sözügedən bu sual ədatlarının şifahi danışq dilinin normalarına uyğun olaraq işlədilməsi (yəni “mı”nın “ı”sız forması – M.H) poetikliyin estetik imkanlarını daha da artırır, emosionallığın bir təsir vasitəsi kimi oxucuda cəlbedicilik funksiyası qazanır. Məs.: *Qarşı duran qarlı dağlar, Dağlar bizim dağlarmola... Ağ birçəkli qoca anam, Oğul deyib, ağlarmola... Məkkədən gələn hacılar, Ürəyimdə var ağılar, Evimizdəki cüt bacılar, Qardaş deyib, ağlarmola... Fələk, nədi mənim xatam, Nə məlulam, nə də şadam, Ağ saqqallı qoca atam, Kərəm deyib, ağlarmola...* (3, 126-127).

Burada müxtəlif sözlərin poetiklik qəlibində semantik tutumluluğu ilə bərabər *m* (danışq dilinə uyğun forması – M.H) ədatı bədii mətləbin şərhli üçün mühüm dil vasitəsinə çevrilir,

poetik örnəyin ərsəyə gəlməsində və intonasiya çalarlarının poetik hissə güclü təsir göstərməsində müstəsna rol oynayır. Və bir az da konkret olaraq deyə bilərik ki, bədii fikrin canlandırılmasında, poetik mühitin maksimum tərəvətli şəkllə salınmasında, zəmanədən şikayət motivinin yüksək vəziyyətdə oxucuya təsəlli edilməsində, eyni zamanda şeir dilinin musiqisinin, ahəngdarlığının temp və ritmində, bunların intizama salınmasında *mi, mi, mu, mü* ədatı özünü bariz şəkildə nümayiş etdirir.

-*mi, mi, mu, mü* ədatının poetik örnəklərin dilində *yoxsa* ədatı ilə mütləq sinonim kimi çıxış etməsi halları da müəyyən qədər müşahidə edilir. Məs.: *Qaralar geyibsən, yasdadı başın, Qüdrətdən çəkilib, qaradı qaşın, Atanmı ölübdü, yoxsa qardaşın, Ahu gözlüm nə dönürsən məzarı?! (3, 133)*

Dilimizdə sayca az olan *elə, məhz, əsil* ədatlarından da folklor mətnlərində istifadə edilərək ifadə edilən fikrin mənasını dəqiqləşdirmək vəzifəsi güdülmüşdür. Məs.: *Elə orada özümə yurd salaram. (2, 489); Həşim qayıtdı ki, əgər mənə arxadan atacaqsansa, elə burada öldür. (2, 489); Elə sənün bir qoşun övladın var ki? (2, 495); Qoçu Həşim elə məhz Çulun sayılıb-seçilən ağsaqqallarını, kəndin mollalarını, mahalın digər sayılıb-seçilən hörmət sahiblərini başına topladı. (2, 492) və s.* Bu nümunələrdən *məhz* dəqiqləşdirici mənə ifadə edən ədatı *elə* sözü ilə tərkib yaradaraq ifadə olunan fikri daha da qüvvətləndirməyə xidmət göstərmişdir.

İfadə edilən bədii fikrə məhdudlaşdırıcılıq çaları vermək məqsədilə *ancaq, bircə, təkçə* ədatlarından da istifadə edilmiş, bəzən fərqləndirmə, bəzən isə istinad etmə məzmunu yaradılmışdır. Məs.:

Dağlar oğlu Həsən müəllim!

Allah sənə pir yaradıb.

Ellər deyir yüz nəfərdir,

Yox-yox ancaq bir yaradıb. (2, 284);

Ancaq Səfəralının sözləri onu tutdu. (2, 431); Təkçə onu de görüm, onlar hara getdilər (2, 429) və s.

Beləliklə, folklor mətnlərinin dilində ədatlar və onların mənə növləri müxtəlif vəzifələri icra etmişlər. Belə ki, sual ədatları əşya və hadisəyə işarə etmək, cümlədə aid olduğu sözün üzərinə qüvvətli vurğu gətirmək, dəqiqləşdirici ədatlar cümlədə bir sözün və ya ifadənin mənasını dəqiqləşdirməyə, müəyyənləşdirməyə, məhdudlaşdırıcı ədatlar cümlədə bir sözə və ya söz birləşməsinə məhdudlaşdırma mənə çalarlığı vermək, qüvvətləndirici ədatlar aid olduğu sözün və ya cümlənin mənasını qüvvətləndirmək, cümləyə yenilik gətirmək, emosionallıq və ekspressivlik bildirən ədatların nitqə emosionallıq və ekspressivlik gətirmək, sual ədatlarının intonasiya ilə birlikdə sual formalaşdırması, əmr ədatlarının cümlədə arzu, məsləhət, təkid, xəbərdarlıq, sövqetmə, diqqəti cəlb etmə və s. mənəların yaranmasına kömək etməkdəki roluna folklor örnəklərinin dilində diqqətlə yanaşılmış və onlardan müxtəlif üslubi çalarlar yaratmaq məqsədilə istifadə edilmişdir.

Məqalənin aktuallığı. Folklor dilinin morfoloji xüsusiyyətlərinin, xüsusən köməkçi nitq hissələrinin üslubi imkanları və poetik funksiyalarının tədqiq baxımından bu məqalə olduqca aktualdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin üslubi imkanları və poetik funksiyalarının hərtərəfli şəkildə tədqiq edilmədiyinə görə bu məqalə yeniliylə diqqəti cəlb edir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə filoloq-mütəxəssislər, tələbələr, magistr və doktorantlar üçün gərəkli olduğundan praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Təhsil, 2010.
2. Mirzəyev H. Dərələyəz folkloru. Bakı: Elm, 2006.
3. Azərbaycan məhəbbət dastanları / Tərtib edənlər: M. Təhmasib, T. Fərzəliyev, İ. Abbasov, N. Seyidov. Bakı: Elm, 1979.

M. Гусейнова

Стилистические возможности и поэтическая функциональность в фольклорных текстах

Резюме

Эта статья очень важна, учитывая, что морфологические особенности фольклорного языка, особенно стиль и поэтические функции вспомогательных частей речи не были тщательно изучены. В статье рассматриваются стилистические особенности и поэтическая функциональность частиц, используемых в фольклорных текстах, как *разве, а, наверное, или, пусть, пускай, -ка, ли, неужели, именно, как раз, только, лишь, но, самый, более.*

M. Huseynova

Stylistic possibilities and poetic functionality in folklore texts

Summary

This article is very important given that the morphological features of the folklore language, especially the style and poetic functions of the auxiliary parts of speech have not been thoroughly studied. The article considers stylistic features and poetic functionality of particles used in folklore texts as *or, perhaps, let, just, probably, even as, indeed, only, but, most, more.*

Redaksiyaya daxil olub: 30.01.2018